

הסימנים שבגמרא

[מתוך: ספר הסימנים השלם, פנחס יעקב הכהן,
לונדון תשי"ג – קטעים נבחרים מתוך ההקדמה לספר]

תכלית הסימנים הנמצאים בש"ס היא, להגן בפני השכחה ולהחלישה, ולשמור מן הטעות ועל סדר המאמרים, הנוסחאות ושמות האומרים, לבל ישכחו ויתערבו ויתחלפו, וכמ"ש בערוך: "סימנים שאדם עושה לתורה הם תקון לזכרון ומעמידים אותה שלא תשכח". אי הסדר הוא ענין רע מאד, שלא לבד שמכביד הלימוד על הלומד, כמו שאמרו חז"ל (תענית ז'): אם ראית תלמיד שתלמודו קשה עליו כברזל, בשביל משנתו שאינה סדורה לו, ואינו זוכר מה כתוב בה ולפיכך אינו יודע לפרק. לזאת המציאו לנו חכמינו הקדמונים תרופות מלאכותיות שעל ידן נוכל להעלות מתהם הנשיה את הדברים הנשכחים מזכרונו, והם ה**סימנים** הידועים. חכמינו ז"ל הרבו להשתמש בהם, כאשר יראה הרואה בתלמוד בבלי, והפליגו מאד לספר בשבחם, תועלתם ונחיצתם. אמרו (שבת ק"ד). סימנין עשה בתורה וקנה אותה, ופירש"י, סימנים של סדר שמועות דתנא או אמורא בגירסא דלא תשכח אחת מהן, כגון אלו שבש"ס. ועל הפסוק, ויותר שהיה קהלת חכם עוד למד דעת את העם (קהלת י"ב) אמרו (עירובין כ"א). דאגמריה בסימני טעמים ואסברה במאי דדמי ליה, ופירש רש"י, קבע לה מסורת וסימנין בין בתיבות המקרא בין בגירסא של משנה. וגם אמרו (שם נ"ג). בני יהודה דדייקי לישנא ומתנחי להו סימני, נתקימה תורתן בידם, ופירש"י, דדייקי לישנא, לחזר באותו לשון שהיו שומעים מרבן, וע"י שהיו שומעין על פה שמועה אחר שמועה, היו נותנין בהן סימן זו אחר זו, ומתוך כך שהיו מדקדקין בלשון יודעין להניח סימנין נאין ואינן משתכחין מהן. עוד אמרו (שם נ"ד): אין תורה נקנית אלא בסימנין, שנאמר שימה בפייהם (דברים ל"א) אל תקרי שימה אלא סימנה וכו', ופירש"י, סימני השמועות זו אחר זו וסימני החכמים כדרך שיש בהש"ס. והחכם ר' אפרים משה פיננער במבואו למס' ברכות כתב בזה"ל: "מהות הסימנים היא, אם תנא או אמורא אחד אמר כמה דברים בענין הגדה או הלכה שיש בהם איזה המשך, או מצד הענין, או מצד הדרוש, או מצד הפסוק, וכן אם כמה תנאים או אמוראים אמרו מאמרים שונים בענין אחד, או אחד הקשה כמה קושיות על מאמר חברו, בכל אלו האופנים נכתבו המאמרים השייכים זה לזה במקום אחד ונתנו בהם סימנים, ובם נרמזו ע"י אות או מלה אחת שמות בעלי המאמרים או ענין המאמרים, או שנרמזו שניהם כאחד (והוא נקרא סימן כפול או מרכב). ומצב הסימן הוא בכל פעם קודם התחלת המאמר או בסופו, ותיבת "סימן" כתובה בראש או בסוף הסימן. (וגם חלוק זה, למה פעם כתוב מלת **סימן** בראש ופעם בסוף הסימן, עוד לא נתברר ולא הוזכר מזה במפרשי הסימנים. ואולי י"ל שסימנים אלה הם מחכמים שונים, וכמו שאין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד (סנהדרין פ"ט ע"א), כך היה סגנונם של עושי הסימנים שונה זה מזה, יש שציין סימניו בראש ויש בסוף הסימן. – או נאמר, שהסימנים שקדם להם מלת **סימן** נעשו עוד בזמן בעלי השמועות והם עצמם מסרו סימנים אלה לתלמידיהם להקל להם זכרון השמועות. והסימנים שכתוב בהם מלת סימן לבסוף, הוסיפו התלמידים, שלא הספיקו להם סימני רבותיהם, ולהבדיל בין סימניהם וסימני רבותיהם כתבו מלת **סימן** בסופו, כלומר גם זה הוא סימן). ובאמת שתכלית הסימנים האלה לאו למותר הוא, וגם תועלתם מרובה, וכוונת חז"ל בזה מיוסדת על אבני צדק, והם רוצים להרבות תורתנו הקדושה ולהקל זכרונו בלבבנו, כי בהזכרת הסימן נזכרו ג"כ כל הדברים אשר עליהם מיוסדים וכו'. והרואה יראה דלא נקל הדבר הזה, ולא בהשקפה מעטה יודע פירושים ומה שבקשו בעלי התלמוד לרמוז בהם. גם שבושים רבים נפלו בסימנים יותר מבשאר עניני הגמרא, מפני שרוב בני אדם אין לומדים ואין קורים אותם (וכבר התאונן על זה בעל השל"ה בחלק תורה שבע"פ ערך סימנים וז"ל: "וראיתי הרבה בני אדם, כשיש סימן בגמרא אין לומדים הסימן ואין קורין אותו, וחלילה לעשות כן"), ותהי בעיניהם כספר חתום. לכן לא נמצא תקון אחד בעניני הסימנים בכל הגהות ותקוני הגאונים אשר עד עתה באו בדפוס על ספרי הש"ס, ומה מאד ישר ונכון הוא לסקל המסילה גם פה למען תתרחק הטעות ונקל להקורא למצא פתח אשר בו יעלה מעלה מעלה ולבבו יבין ושכלו ישכיל"...

נתעוררה השאלה, אחר שכתב רבי את המשנה על הספר, וכן עשה רב אשי עם השקלא וטריא שבגמ', מה לנו בסימני' האלה שנבראו רק לימי קדם, שעיקר לימודם היה בעל פה והיו עלולים לשכחה ולהחליף הענינים או שם האומרים, והיו צריכים להעזר באמצעים כאלה, אבל מעת שהותרה הכתיבה בהלכה ואגדה, ומה גם מעת שנתפשטה מלאכת הדפוס והספרים מצויים, הלא אין כל צורך בהם, כי על כל ספק שיפול לנו יאמר ניתי ספר ונחזה? על שאלה זאת השיב בטוב טעם ודעת בס' דורש לציון במבואו: "אף שאחרי רב אשי כבר נתנה לנו המשנה והגמרא בכתב, בכל זאת לא היה ההכרח ללמוד אותן רק מתוך הכתב, ואדרבה, החכמים ידעו נזק המגיע ע"י כתיבת תורה שבע"פ, והתאמצו שעיקר לימוד התורה יהיה בע"פ, ועל ידי זה עוד היו צריכים להסימנים אשר היו להם מימי קדם, וגם כי במשנה רבי שמר דרכי המשניות כמו שהיו לפניו, ומשנה לא זזה ממקומה, ובפרט, אם גם נכתבה התורה שבע"פ, בכל זאת לא היו קונטרסים לרוב והוצרכו רוב התלמידים לחזור בע"פ על המשנה עם הקושיות והתירושים ופלוגתות בשם האומרם כפי סדר שלמדו, והוכרחו להם הסימנים לאותות במקום שהשכחה והטעות נראה להם לאפשר. וראיה לזה, כי גם הסימנים בש"ס אשר לא נמצא להם הלשון "וסימנך" כי אם מלת "סימן" לבד, ועכ"פ מאוחרים הם, שמורים על שמות החכמים או על תוכן מאמריהם, ולמה היה להם סימנים אלה והא כבר למדו מתוך ספר, רק לפי שלא היה להם עוד בזמן הזה קונטרסים לרוב והוצרכו תלמידים רבים לחזור בע"פ, השתמשו בסימנים אלה". ועיין ג"כ במבוא לס' הנוטריקון מ"ש בזה בצד ז"ז-ח, והוכיח נחיצת הסימנים גם לימינו אלה...

על זמן התהוות הסימנים ומי עשאו, יש חלוקי דעות. השל"ה ור' דוד פארדו בספרו למנצח לדוד חלק סימני' דרבנן, חוו דעתם, כי הסימני' בש"ס הם מחז"ל בעלי התלמוד בעצמם. אבל בעל דורש לציון כתב בשם בנו, כי הסימנים לא מרב אשי ורבינא אשר סדרו התלמוד הם, כי אם הוספת הגאונים היא, ולפי שלא היו להם עוד ספרי הלכות נתנו סימנים ונספחו לש"ס כמו שאר הוספות מהם שבש"ס. וכ"ה דעת החכם ר' משה שטיינשניידער במאמרו על ספרות ישראל (בהוצאה הגרמנית האורגינלית צד 368 ובהעתקה העברית מרצ"ה מאלטער צד 42) שכתב שם: "בכ"ז הכניסו גם הם (הרבנן סבוראי) עוד הוספות אחדות אל התלמוד בבלי, ביחוד ה"סימנים", שנעשו לתועלת הלמוד ותועלת הזכרון. ובס' הנוטריקון (במבוא צד 39) הכריע כדעה הראשונה בזה"ל: "ואחר שראינו בסימנים רבים מפורשים שמות המסמנים, והמה תנאים ואמוראים, מאן מפיס כי גם הסימנים הסתומים לא באו מחכמי הש"ס מעצמם?..."

אם יש למלים שמונחים לסימן כוונה מיוחדת וקשור ענין או לא, גם בזה נחלקו הדעות. התפארת ישראל (מנחות פי"א מ"ד) כתב: אם כי מצוה עלינו לעשות סימנין לתורה, עכ"פ כל מלה שנעמידה לסימן צריך שתהיה שום משמעות בהמלה, דאל"כ אפשר להחליף אות אחת באות אחרת ע"י שכחה וכו'. וכן בעל למנצח לדוד ובעל דורש לציון טרחו להעמיס כוונות מיוחדות בסימני הש"ס ועוד כמה מן האחרונים הסכימו לדעה זו, דאל"כ איך יקל הסימן על כח הזכרון הלא סימנך סימנא צריך. אולם ר' יהודה אריה מודינא בספרו לב האריה (שער ב' פ"ג) כתב, לרוב בני אדם נראה שבהיות להתיבות המחוברות מהר"ת משמעות איזה דבר תהיינה יותר טובות הזכירה וכו', עכ"ז אני נסיתי ההפך, שכל עוד שהתיבות המחוברות זרות בלי שום משמעות כלל, יותר קלות אצלי להזכר, והסיבה לזה לדעתי היא, כי כל דבר יותר זר יתחקה יותר בשכל.

סימני' הש"ס, כאשר הם לפנינו היום, נשתבשו מאד ע"י הסופרי' והמעתיקי' וכסו פניהם חרולים, ובהרבה מקומות הם קשה ההבנה עד שבלתי אפשר להעמיד על כוונתם. ואף שמאד עמלו איזה מן המחברים, שעסקו במקצוע זה, לתקנם ולפרשם, לא בכל מקום עלתה להם ורק בהגהות גדולות, עד שנשתנו צורת הסימנים לגמרי על ידן ונתהפכו בצביונם לסימנים חדשים שאינם דומים להסימנים שחברום יוצריהם מתחלה, הצליחו לתקנם ולהבינם (ומאד יש לקבל על איזה מן המגיהים, שלא העתיקו הסימנים כאשר מצאום כתובים בתלמוד ושמו תקוניהם בצדם, רק כתבו הסימנים עפ"י הגהותיהם אחר שכבר פשטו צורתם, והטעו בזה את הקורא).